

UINGIZAJI WA MANENO YA KIGENI KATIKA KISWAHILI*

R.M. Besha
Idara ya Kiswahili
Chuo Kikuu cha Dar es Salaam

1.0 Utangulizi

Lugha ya Kiswahili inayo maneno mengi ambayo ni sehemu ya msamiati wake wa kawaida, na ni wazungumzaji wachache tu ambao wanayahusisha maneno hayo na lugha yalikutoka. Maneno hayo ni kama **adabu, baraka, salamu, shati, benki, shule, meza**, n.k. Katika muundo wao wa kifonolojia, maneno haya hayana tofauti na maneno asilia ya Kiswahili. Maneno matatu ya kwanza katika orodha hiyo yanatokana na lugha ya Kiarabu, mawili toka Kiingereza, na moja toka Kireno. Bila kuambiwa hivyo, mzungumzaji wa kawaida wa miaka hii hawezi kushuku kuwa ni ya 'mkopo'. Maneno haya yamesawazishwa vizuri sana na kufanywa yafanane na maneno ya kawaida ya Kiswahili. Wakati huohuo kuna baadhi ya maneno ambayo wazungumzaji walio wengi wanayahisi kuwa na 'ugeni' ingawa yamekuwepo katika Kiswahili kwa muda mrefu. Kwa watumiaji wachache wa Kiswahili, hasa wale wanaotumia zaidi Kiswahili Sanifu, maneno haya ni ya kawaida. Baadhi ya maneno hayo ni kama **dhambi, dhuluma, theluji, ghadhabu, skrubu, treni, trekta, kamishna**, n.k.

Ugeni wa maneno haya ya kundi la pili unatokana na ukiukaji wa misingi ya muundo wa Kiswahili. Katika mfumo sauti asilia wa Kiswahili, sauti zifuatazo si sehemu ya lugha ya Kiswahili: /ʒ/, /ʃ/, na /ʒ/. Hali kadhalika muundo wa silabi katika Kiswahili ni Konsonanti - Irabu, au Irabu pekee. Konsonanti ambazo huweza kuwa na hadhi ya silabi ni /m/ na /n/. Mifuatano ya konsonanti inayoruhusiwa katika Kiswahili ni ile ya nasali-kipasuo; na pia konsonanti-kiyeyusho. Lakini mifuatano hii haiundi silabi mbili tofauti, na wala konsonanti husika hazitamkwi kipekee, bali huwa na hadhi ya silabi moja zikifuatwa na irabu kama konsonanti nyingine. Hata ikiwa mifuatano ya nasali-kipasuo itafuatiwa na kiyeyusho /w/, bado huwa na hadhi ya silabi moja. Kwa sababu hiyo, katika lugha ya kitaaluma, mifuatano hiyo tunaita **miambatano** ya konsonanti. Maneno ya kundi la pili hapo juu yanakiuka misingi hii miwili ya mfumo-sauti wa Kiswahili. Hivyo katika lugha ongezi ya baadhi ya wazungumzaji wasiojua matamshi au maandishi ya maneno haya katika lugha toaji,¹ maneno haya husawazishwa kama yale ya kundi la kwanza. Si ajabu basi kusikia matamshi yafuatayo ya maneno hayo: [zambi], [zuluma], [seluji], [gazabu], [sukurubu], [tereni], [terekita], [kamishina], n.k. Pamoja na ukiukaji wa sheria za mifuatano ya konsonanti, hata sheria za **mkazo** mara nyingine zinakiukwa ikiwa maneno yataachwa na mifuatano yao ya kigeni. Ni vigumu, kwa mfano kutamka /kamishna/ kwa kutumia mkazo wa Kiswahili kwa sababu mkazo ungeangukia katika /sh/, ambayo haina hadhi ya silabi bila irabu. Hivyo mtu akitamka neno hilo ni lazima aliwekee mkazo katika **ka** kama huko lilikutoka.

* Makala hii imeandikwa upya. Iitolewa kwanza katika Semina ya Usanifishaji, BAKITA, DSM, 1986.

2.0 Mikondo ya Uingizaji wa Maneno

Kutokana na yaliyosemwa katika sehemu ya kwanza, ni dhahiri kuwa kuna mikondo miwili tofauti ya uingizaji wa maneno ya kigeni katika Kiswahili, inayosababisha kuwepo kwa makundi mawili ya maneno hayo.

Tofauti kati ya makundi hayo ya maneno inategemea njia zilizotumika katika kuyaingiza katika Kiswahili. Maneno ya kundi la kwanza yameingia kwa njia za kawaida na ni matokeo ya kukutana kwa makundi ya watu wanaozungumza lugha tofauti, na mara nyingine pia walio na utamaduni tofauti. Maneno hayo yameingizwa kwa sababu katika kukutana huku, jamii ya wazungumzaji Kiswahili iliathiriwa kwa kiasi fulani na lugha na utamaduni wa wageni. Katika 'kukopa' au 'kuiga' tabia na vifaa vingine toka kwa wageni, walichukua pia na maneno yanayohusiana na tabia hizo au na vifaa hivyo. Hii ni hali ya kawaida na hakuna lugha inayojulikana ambayo haiingizi maneno ya lugha nyingine kwa njia hii. Katika hali hii ya kawaida ya kupitishiana maneno, wazungumzaji wa lugha pokezi hawana haja au lazima ya kuhifadhi matamshi ya maneno waliyokopa kama yalivyo katika lugha toaji. Mara nyingi hawajui kuizungumza hiyo lugha toaji yenyewe. Wakisikia maneno hayo mageni 'wanayatafasiri' katika mfumo sauti wa lugha yao. Mifano ya namna hii ni mingi katika lugha nyingi. Kwa mfano sauti zifuatazo si sehemu ya mfumo sauti wa lugha ya Kishambala /r/, /ʃ/, /θ/. Hivyo maneno yatakayoingizwa kutoka lugha nyingine yenye sauti hizo yatawekewa sauti /l/ /z/ na /s/. Maneno yanayoingia katika lugha kwa njia hii, baada ya muda, hayahesabiwi tena na wazungumzaji kuwa ni ya kigeni, ingawaje yanaweza kulazimisha mabadiliko fulani katika sarufi ya lugha pokezi. Kwa mfano, ingawa vitenzi vya mkopo havikiuki sheria za mfumo sauti katika kiswahili, vinaathiri sheria za minyambuliko. Kwa kawaida vitenzi vya asili huishia na irabu /a/, lakini vitenzi kama **sahau**, **sali**, **bariki**, n.k., havikubali sheria hii. Hata hivyo baada ya kuingizwa vimelazimishwa kufuata sheria za kawaida za minyambuliko kama **salia**, **salisha**, **saliwa**, n.k.

Utokeaji wa maneno ya kundi la pili ni tata zaidi. Ingawaje mengi ya maneno haya yameingia kwa njia za kawaida kama zilizotajwa hapo juu, kipengele kimoja kimeongezeka katika mahusiano ya wahusika. Kati ya wazungumzaji wa lugha pokezi wako wale ambao wana ujuzi wa lugha toaji. Watu hawa wana hamu na ari ya kuhifadhi matamshi ya maneno haya ya mkopo kama yalivyo katika lugha ya awali. Wanaona kuwa kuyasawazisha yapatane na matamshi sahihi ya Kiswahili ni kushusha hadhi (ingawa si rahisi kujua ni hadhi ya nani au ya nini!). Sababu za kung'ang'ania matamshi hayo ya kigeni zaidi sana ni za kisaikolojia na kijamii na hazina msingi wa kitaaluma.² Kwa bahati mbaya, kikundi hiki, mara nyingi ni cha watu wenye sauti katika maamuzi yanayohusu lugha, na ni kikundi ambacho kinaigwa, au kinatakiwa kuigwa na wengine. Kwa sababu hiyo kile wakitakacho wao mara nyingi kinapitishwa na wengine wote, wanalazimika kukikubali.³

Kwa bahati nzuri matumizi ya lugha hufuata mazingira, na hivyo baadhi ya maneno ya namna hii hayaingii katika lugha ya kawaida ya wazungumzaji. Wao wakilazimika kuyatumia huyasawazisha mpaka wataporidhika kuwa yamepatana na lugha yao. Matokeo ya hali hii ni kwamba mengi ya maneno ya namna hii yamebaki katika Kiswahili sanifu. Tatizo linaloweza kujitokeza ni kwamba jinsi Kiswahili sanifu kinavyozidi kujilimbikizia maneno ya namna hii, kitaonekana kama ni lugha ngeni kwa wazungumzaji wengi wa Kiswahili ambayo haina uhusiano na lugha wanayoijua. Mvutano kati ya mikondo hii miwili ya uingizaji wa maneno bado upo, na hasa katika uundaji wa istilahi za kitaaluma kama tutakavyoona katika sehemu inayofuata.

3.0 Uundaji wa Istilahi

Katika uundaji wa istilahi za taaluma, lugha inayoathiri Kiswahili kwa kiwango kikubwa hivi sasa ni Kiingereza. Katika mkondo wa kawaida wa uingizaji wa maneno, kwa muda mrefu Kiarabu kimechukuwa nafasi kubwa. Kwa bahati, mbali na sauti tulizoelezea awali, usawazishaji wa maneno ya Kiarabu haujaleta matatizo makubwa. Hivyo katika sehemu hii tutaangalia zaidi athari ya Kiingereza katika uundaji wa istilahi, lugha ambayo kimuundo ni tofauti kabisa na Kiswahili. Labda ni haki tukisema mwanzo kabisa kuwa hali hii ya kuegemea Kiingereza haiwezi kuepukika kwa urahisi. Sababu kubwa ni za kihistoria, kwani taaluma karibu zote ambazo zinashughulikiwa sasa hivi zimeingizwa, na zinatumika, kwa Kiingereza.

Uundaji wa istilahi ni tofauti kabisa na ukopaji wa kawaida wa maneno kati ya lugha moja na nyingine. Inavyofanyika sasa hivi ni kutafuta **visawe** vya istilahi za Kiingereza katika Kiswahili. Hali hii haina tofauti kubwa na kutafsiri. Bahati mbaya ni kwamba hali hii inadekeza akili za wasanifishaji kwa sababu wamejiundia sheria za kivivu zinazowaruhusu kuchukua maneno kutoka lugha nyingine 'pale ambapo mbinu za lugha yenyewe zimeshindikana'. Hivyo hata ile juhudi ya kutafuta neno kutoka 'ndani' ya lugha inapungua sana, na kusababisha ukopaji holela wa maneno. Pia kwa sababu neno la Kiingereza lipo tayari, na kwa sababu tulizozieleza za kutaka kuhifadhi matamshi/maandishi ya kule linakotoka, wasanifishaji wanakosa udadisi wa kutosha. Katika kupitia matoleo ya **tafsiri sanifu**, inaelekea maswali yafuatayo hayawekwi uzito mkubwa:

- (a) Je dhana hii haiwezi kuelezeka kwa Kiswahili, au katika hazina yote ya unyambulikaji wa maneno ya Kiswahili hatuwezi kupata kisawe cha neno linalohusika?
- (b) Tumefanya uchunguzi wa kutosha katika lugha zetu za humu nchini?
- (c) Ikiwa ni lazima tutumie neno la mkopo, tutalisawazishaje, na kwa kiasi gani ili

lisisikike geni katika Kiswahili?

Kwa sababu maswali haya hayazingatiwi ipasavyo kumekuwa na mrundikano wa maneno ya mkopo katika istilahi, pamoja na usawazishaji nusunusu wa maneno hayo. Kwa mfano katika **Tafsiri Sanifu** Toleo la 4, katika maneno 100 ya kwanza ya istilahi za bayolojia maneno 46 ni uhamishaji wa maneno ya Kiingereza (uk. 4-6). Katika toleo hilo hilo, ukurasa 12-14 katika istilahi za kemia, maneno 60 kati ya mia moja ya kwanza ni ya Kiingereza. Hapa inaelekea kuwa kumekuwa na haraka ya kuchukua maneno yaliyopo. Maneno mengine yaliyopewa visawe vya mkopo si ya kitaaluma au ya kisayansi hasa. Yanaeleza dhana za kawaida ambazo ni lazima zina visawe vyake katika Kiswahili, au zinaweza kupatiwa visawe hivyo kama kutakuwa na udadisi wa kutosha. Kwa mfano kuna sababu gani ya kuweka **ogani** kama kisawe cha **organ**? au **Uterasi** kuwa kisawe cha **uterus**? Na virasi (**virus(es)**), tyuba (tuber(s)), tishu (tissue(s)), na mengi ya namna hiyo?. Inaelekea kuwa kuna wepesi wa kukubali neno kwa sababu linasikika Kiswahili swahili. Ni kweli kwamba kuna wakati mwingine inabidi kuingizwe neno kutoka lugha nyingine, lakini ikiwa uingizaji huu utahusu zaidi zile istilahi za sayansi za kimataifa, maneno ya mkopo yatapungua sana.

Katika toleo hilo hilo la Nne, ipo mifano mingi ya usawazishaji usioridhisha wa istilahi za mkopo. Tatizo kubwa ni mfuatano wa konsonanti. Wasanifishaji ni dhahiri wamekata shauri kuwa mifuatano ya konsonanti ni sehemu kamili ya mfumo-sauti wa Kiswahili. Hivyo maneno yanasawazishwa kufuatana na hisia za wakati huo. Kuna mahali ambapo mifuatano ya maneno katika lugha toaji inapanguliwa kwa kuwekewa irabu, wakati mwingine inaachwa ilivyo. Katika toleo hili mifuatano mingi imeachwa ilivyo. Maneno kama haya yafuatayo yanapamba kurasa za toleo hili: androjeni, bakteria, kabohaidreti, dayoksaidi, tetrakoloraidi, klamidamona, alkoholi, asbestosi, elektroni, haidrokloriki, fosforasi, n.k. Ni vigumu kifikiria kuwa maneno ya namna

hii yatakuja kuwa sehemu kamili ya msamiati wa Kiswahili hapo baadaye. Sasa hivi vitabu vya sayansi vinaandikwa kwa matumizi ya Watanzania walio na elimu ya msingi tu au ya Kisomo chenye manufaa, ambao hawajui Kiingereza. Je, isitilahi za namna hii zitanasa kichwani kwa urahisi?

Katika uundaji wa istilahi kumekuwa pia na ukiukaji wa mpangilio wa maneno ya Kiswahili. Katika toleo lililotajwa kuna maneno yafuatayo ambayo yanafuata mpangilio wa visawe vya Kiingereza:

Kiswahili

Magadi soda
Karbonidayoksaidi
kaboni tetrakloraidi
kalisiamu kloraidi
sodiamu thayosalfeti
amonikloraidi

Kiingereza

Bicarbonate of soda
carbon dioxide
carbon tetrachloride
calcium chloride
sodium thiosulphate
amonium chloride.

Kawaida ya mpangilio wa maneno katika Kiswahili ni kuwa sifa ya neno hufuata neno lenyewe, ambapo katika Kiingereza ni kinyume cha mpangilio huo. Maneno ya hapo juu yanafuata sisizi mpangilio wa Kiingereza, na yanaelekea kuharibu maana zilizokusudiwa. Kwa mfano, neno la kwanza maana yake ni **magadi ya soda** au **soda ya magadi**? Je, **amonium chloride** maana yake ni **chloride of amonia** au **amonia of chloride**, na kisawe chake cha Kiswahili kiwe kipi? Ikiwa wasanifishaji hawana hakika ya maana, ni vizuri kutumia muundo wa -a husishi. Mahali pengine, muundo huu umetumika, kwa mfano **homa ya matumbo** (typhoid), **kichaa cha mbwa** (Rabies). Hata hivyo mpangilio huu wa Kiingereza haufuatwi kila mahali. Kwa mfano katika kurasa hizo kuna maneno kama:

Asidi haidrokloriki = hydrochloric acid.

Asidi nikotini = nicotin acid.

Hii ni mifano michache tu ya istilahi ambazo zimepitishwa na Baraza na kusambazwa ndani na nje ya nchi. Hitilafu za namna hii zinalipa Baraza picha isiyoridhisha.

4.0 Hitimisho

Ni dhahiri kuwa Kiswahili kina utajiri mkubwa wa maneno toka lugha nyingine, na kuna urahisi fulani wa kuyakubali maneno mapya ya kigeni. Lakini ni hatari kuendeleza mtindo huu kwa kukusudia bila kuwa na sababu za maana. Katika jitihada za kuunda istilahi na kusanifu lugha kwa ujumla, kuna mambo kadhaa ambayo ni vizuri kuyazingatia.

- (a) Kuna ukweli kuwa mfumo - sauti wa Kiswahili, na hata pengine sarufi, vimepanguliwa hapo awali, na wazungumzaji kwa kiasi kikubwa wakakubali upanguaji huo. Lakini kwa sababu upanguaji huo haukuhusisha maneno mengi (na kwa sababu labda pia waliolazimika kuyatumia hawakuwa wengi) wazungumzaji hawakukerwa na hali hiyo. Lakini sasa hivi hali imebadilika. Kiswahili sanifu kinatumiwa na watu wengi zaidi; sasa tuendeleze upanguaji huu, au tuwekee mipaka ili Kiswahili 'tunachotengeneza', cha kitaaluma, kihifadhi uasili wa lugha yenyewe? Ni mzigo wa kutosha mtu kujifunza dhana za kitaalamu, bila kumuongezea mzigo wa kujifunza miundo mipya ya lugha yake. Ikiwa upanguaji lazima uwepo, uwe wa kiasi gani na wa aina gani?
- (b) Mbali na swali la usawazishaji wa istilahi za mkopo, ni lazima tuamue ni mipaka ya aina gani inahitajika kuwekwa ili kuzuia ukopaji wa haraka haraka. Tutahitaji kiasi gani cha utafiti ili kukabili tatizo hili? Inawezekana tukalazimika kupungunza mwendo

wa uundaji wa istilahi na kushughulikia utafiti. Hii inaweza kuonekana kuwa ni ucheleweshaji, lakini faida za baadaye ni kubwa zaidi.

- (c) Swala la lugha toaji pia ni muhimu kujadiliwa. Kwa sasa hivi inaelekea kigezo kikubwa ni Kiingereza kwa sababu tulizokwisha zieleza. Lakini si lazima hali hii iendelee. Ikiwa tutaweka mpaka kati ya **msamiati wa sayansi** hasa, na maneno ya dhana za kawaida, kama inavyopendekezwa hapa, basi ingefaa kufuata sheria za kimataifa za kusawazisha maneno ya Kilatini/Kigiriki kwa sababu Kiingereza tunachotegemea cheneyewe ni msawazisho wa maneno ya lugha hizo hizo.
- (d) Jambo la mwisho ambalo ni muhimu katika utengenezaji wa istilahi ni la **upatanifu**. Kuna sehemu mbili za swali hili.
- (i) Kuna wakati mwingine istilahi zinatengenezwa moja moja, jinsi zinavyoletwa, bila kuangalia maneno mengine yanayochangia dhana husika. Kwa mfano kwenye uk. 16 wa toleo la **Tafsiri Sanifu** na.4) kuna neno transformer(s) ambalo limepewa kisawe cha **transforma**. Lakini hakuna visawe vya maneno yafuatayo **transform, transformation**, n.k. Haya yakijahitajika yatanyambuliwa kutoka neno gani? Swala hili likizingatiwa litasaidia wasanifishaji kutafuta maneno ambayo yanaweza kunyambuka vizuri.
- (ii) Wakati mwingine neno, katika muundo wake kwenye lugha toaji, ni muambatano wa mzizi na kiambishi. Katika kulichukua, hakuna utenganisho kati ya vipashio hivi. Viambishi vingine vya kisayansi vinajirudia rudia katika maneno mengi na katika taaluma tofauti. Hivyo ni muhimu kuwa na uangalifu, ili, ikiwa lazima kiambishi pia kikopwe, basi kiwe na umbo hilo hilo kila mahali. Ikiwa kitatafutiwa kisawe cha Kiswahili, nacho kiwe kile ambacho kitaweza kutumika mahali pote. Mifano ni viambishi kama **endo, epi, eso, -ology**, n.k. Mfano wa ukosefu wa upatanifu ni katika uk. 6 (Toleo la 4) ambapo kuna maneno haya:

Endosperm	=	kilishatete
Endotoxin	=	sumu ndani.

Haya ni baadhi tu ya mambo ambayo ingefaa yajadiliwe ili kuhakikisha kuwa uingizaji wa maneno ya kigeni na usawazishaji wake unafuata misingi inayokubalika.

Tanbihi

- (1) **Lugha toaji** linatumika kwa maana ya lugha yanakotoka maneno yanayokopwa. Kwa msingi huo lugha inayopokea maneno toka lugha nyingine itaitwa **lugha pokezi**.
- (2) Kuna baadhi ya maneno ambayo yana mvutano hata kati ya wazungumzaji awali wa Kiswahili: heshima/hishma, hekima/hikma, heri/kheri, n.k. Inawezekana hili ni tatizo la marika ya wazungumzaji. Lakini labda pia sababu za kushikilia matamshi ya Kiarabu ni kama zile alizotoa Sheikh Mohamed Ali (1966:16):

Tusisahau kwamba maneno yote ya Kiarabu yalipochukuliwa na kufanywa kuwa ni ya Kiswahili hayakulazimishwa watu wayatumie kwa nguvu, bali waliyatumia kwa kuyapenda--- Kwa kuwa watu hawa waliwapenda Waarabu na ustaarabu wao, kama hivi leo watu wanavyopenda ustaarabu wa Wazungu, hata wakawaoza binti zao, waliipenda lugha yao. Walipoipenda lugha yao waliyapenda matamshi yao. Kwa kuipenda lugha yao waliyachukua maneno yao na kuyatia katika Kiswahili. Kwa

kuwa waliyapenda matamshi yao maneno walioyachukua na kuyatia katika Kiswahili walijaribu kila walivyoweza kuyabakisha maneno yao kama yalivyo.

- (3) Mfano wa hivi karibuni ni yale maneno matatu maarufu ya Halmashauri Kuu ya CCM ambayo "hayaruhusiwi kubadilishwa wala kujadiliwa": **Secretarieti programu, na organaizesheni.** Hata pamoja na malalamiko ya Baraza la Kiswahili, maneno haya yanatumika na wazungumzaji wa Kiswahili wanalazimika kuyavumilia. Lakini natumaini sababu za wajumbe wa Halmashauri Kuu kushikilia maneno hayo si sawa na za mwandishi wa hapo juu (kidokezo (2)).!

Marejeo

- Besha, R. "(1972) Lugha ya Kiswahili Hivi Leo, Hasa katika Siasa". SWAHILI 42/1: 22 - 38.
- _____ (1974) "Muingiliano kati ya Lugha". MULIKA 6: 42-56.
- McWilliam, A. (1984) "Some Thoughts on Translation of Scientific Terminology in Kiswahili". Makala, Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.
- Mkude, D.J. (1986) "English in Contact with Swahili." Katika Festschrift, C. (ed.) English in Contact with Other Languages.
- Mohamed Ali (1965) "Matatizo na Matatuzi ya Kutafsiri Sheria". SWAHILI 35/1: 19 - 23.
- _____ (1966) "Maendelezo ya Maandishi ya Kiswahili" SWAHILI 36/2: 13-21.
- Weinreich U. (1968): **Languages in Contact** Mouton.
- Weston, A.B. (1965) "Law in Swahili - Problems in Developing the National Language". SWAHILI 35/2: 2 - 13.